

FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN STRUKTURU
THE STRUCTURE OF AUXILIARY SPEECH PARTS IN FOLKLORE TEXTS

Ramilə ORUCOVA

ADPU-nun doktorantı, orujova.r@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1183-7418>

XÜLASƏ

Qoşma, bağlayıcı, ədat folklor mətnlərində çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən olub, struktur baxımdan rəngarəng formalarda özlərini göstərir. Bu nitq vahidlərinin quruluş baxımından müxtəlif şəkillərdə işlənməsi hər şeydən əvvəl mətnin situasiyası ilə əlaqədardır. Mətn dedikdə yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə nəzərdə tutulur və mikro və makromətnlərin yaranmasında hər üç köməkçi nitq hissəsi fəal iştirak edir. Qoşmalarda idarə etmək xüsusiyyəti qabarıq olduğundan, bağlayıcılar mətn komponentlərini, həmçinin böyük mətnləri bağlayan ən çevik vahid kimi çıxış etdiyindən, ədatlar bir sözə, söz birləşməsinə, bütöv cümləyə aid olduğundan nitq aktlarında müxtəlif formalarda özlərini göstərir. Qoşmaların strukturu ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində mübahisələr mövcuddur və bəzi ədəbiyyatlarda bu köməkçi nitq hissəsinin struktur baxımından iki növünün olduğu qeyd edilir:

- 1) Sadə qoşmalar
- 2) Mürəkkəb qoşmalar

Bağlayıcılar təkrar, həm də başqa bağlayıcılar və bağlayıcı vasitələrlə birgə işlənməklə yeni-yeni bağlayıcı vasitələrin meydana gəlməsinə səbəb olur və bu zaman bu köməkçi nitq hissəsinin müxtəlif şəkil və formaları, quruluşları yaranır. Bütün bunları nəzərə alaraq bağlayıcıları quruluşca üç növə ayırırlar:

- 1) Sadə bağlayıcılar
- 2) Düzəltmə bağlayıcılar
- 3) Mürəkkəb bağlayıcılar

Folklor mətnlərində quruluşca hər üç növdən olan bağlayıcılar aktiv şəkildə iştirak edir. Mətnlərdə bir sintaktik əlaqənin bir neçə leksik vahidlə ifadə olunması sintaktik yükün bir neçə vahid arasında bölüşdürülməsinə səbəb olur ki, bu məqamlarda da hər üç quruluşdan olan bağlayıcılar mühüm rol oynayırlar. Bir köməkçi nitq hissəsi kimi ədatların quruluşca növləri məsələsi hələ də Azərbaycan dilçiliyində problem olaraq qalmaqdadır. Ədatların tədqiqi tarixini izlədikcə aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilində bu köməkçi nitq hissəsinin öyrənilməsinə çoxlu sayda məqalə və iri həcmli əsərlər həsr olunsa da, bu köməkçi sözlər qrupunun quruluşca növlərinin dəqiqləşdirilməsi və başqa sözlə desək, onların quruluşca növlərinin olub-olmaması məsələsi dilçiliyimizdə hələ də ətraflı araşdırılmamışdır. Yalnız professor Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” adlı dərs vəsaitində ədatların quruluşca üç növünün - sadə, düzəltmə, mürəkkəb olduğunu göstərmiş və biz də bu təsnifə əsaslanaraq folklor mətnlərində çıxış edən ədatları qıscaca olaraq bu təsnif əsasında şərh etməyə çalışdıq. Bir sözlə, məqalədə folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin quruluş xüsusiyyətləri şərh edilir və onların struktur tipləri aşkara çıxarılır.

Açar sözlər: quruluş, folklor, mətn, situasiya, nitq hissələri

ABSTRACT

Postposition, conjunction, particle are among the auxiliary parts of speech that are often used in folklore texts, manifest themselves in structurally variegated forms.

The utilization of these speech units in different ways in terms of structure is primarily related to the situation of the text. A text is a piece of written speech, expression and all three auxiliary parts of speech are actively involved in the creation of macrottexts. Because the management feature in postposition is vividly, connectors act as the most flexible unit that connects text components as well

as large texts, particles belong to a word, a phrase, a whole sentence, they manifest themselves in various forms in speech acts. There are discussions in Azerbaijani linguistics and some publications point out that there are two structural types of this auxiliary part of speech:

- 1) Simple postpositions
- 2) Compound postpositions

Conjunctions, both repetitive and in combination with other conjunctions and by means of conjunction, give rise to new conjunctions and at this time, different shape, forms and structures of this auxiliary part of speech appear. Consider all these, conjunctions are structurally divided into three types:

- 1) Simple conjunction
- 2) Correction conjunction
- 3) Compound conjunction

Conjunctions of all three types are actively involved in folklore texts. Expression of a syntactic connection in texts with several lexical units leads to the division of the syntactic load between several units, and in these cases, the conjunctions from all three structures play a significant role. The issue of structural types of particles as an auxiliary part of speech still remains a problem in Azerbaijani linguistics. Following the history of the study of particles, it is clear that although many articles and large-scale works are devoted to the study of this auxiliary part of speech in the modern Azerbaijani language, the question of specifying the structural types of this group of auxiliary words, in other words, their structural forms, has not yet been studied in detail in our linguistics. Only Professor Buludkhan Khalilov in his textbook "Morphology of the modern Azerbaijani language" showed that there are three types of particles - simple, corrective and complex and based on this classification, we also tried to briefly interpret the particles in folklore texts on the basis of this classification. In one word, the structure properties of the auxiliary speech parts which reflected in folklore texts are commented in the article and their structure types are appeared.

Key words: structure, folklore, text, situation, parts of speech

Aktuallıq

Ayrı-ayrı folklor örneklərinin dilində əksini tapan qoşmalar nitq aktlarında müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girərək onları idarə edir ki, bu prosesdə bu köməkçi sözlər rəngarəng formalarda işlənilir. İstər sadə, istərsə də mürəkkəb strukturlu qoşmalar işləndiyi sözlərlə və daxil olduğu cümlənin quruluş-semantikasını ilə üzvi şəkildə, möhkəm əlaqədə olub, özündən əvvəlki sözü və ya birləşməni idarə etmək gücünə malikdir ki, bütün bunları zəngin folklor mətnləri əsasında öyrənmək aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcıların strukturu məsələsi mübahisə törətmir və bağlayıcı yaratdığı sintaktik konstruksiyada heç bir morfoloji göstərici ilə bağlanmır, yaranmış sintaktik konstruksiyanın ayrıca elementi olmaqla bərabər özünün sadə, düzəltmə, mürəkkəb formaları ilə çıxış edir ki, bu da bağlayıcının qrammatik xassəsidir. Folklor mətnləri əsasında bağlayıcının struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması da olduqca vacib məsələlərdəndir.

Folklor mətnlərində əksini tapan ədatları struktur baxımdan da tədqiq etmək olar və bu köməkçi nitq hissəsinin quruluşu ilə bağlı mövcud dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək olar. Ə. Abdullayev göstərir ki, bu məsələdə əgər bir müəllif az-çox səhv edibsə, o birlər onu düzəltmişlər (məsələn, köməkçi nitq hissələrində quruluşca mürəkkəb olanı varmış, yoxsa belələrinə tərtibi demək lazımdır və s)

Ədatların içərisindən xüsusi qruplar ayırmaq olar ki, onlar söz düzəltməkdə və ya forma düzəltməkdə iştirak edir. Ədatların hamısı bu bölgüyə daxil olmur, onların xeyli hissəsi bu bölgüdən kənar qalır. Sözdüzəldici ədatlar sırasında aşağıdakıları göstərə bilərik: heç ədatı (heç kim, heç nə və s), isə/ sa-sə

ədatı (kimsə, nəşə, hardasa və s), bir ədatı (bir dəfə, bir gün), ha ədatı (vurhavur, qovhaqov, qijhaqij və b .k) və s. (Abdullayev, 1992: 179-180). Bu qeyd olunanların folklor mətnləri əsasında araşdırılması mövzunun kifayət qədər aktual olmasını bir daha nəzərə çarpdırır.

Metod. Məqalədə əsasən təsviri metoddan istifadə olunmuşdur.

Folklor mətnlərində bağlayıcılar cümlələr və sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradan, mikromətni bütövləşdirməkdə, qoşmalar halların mənasını dəqiqləşdirməkdə və tamamlamaqda, ədatlar isə nitq aktlarında ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə və bütöv cümləyə müxtəlif mənə çalarlıqları verməkdə xüsusi rola malikdirlər və işləndikləri mətnlərdə struktur baxımdan rəngarəng şəkillərdə özlərini göstərir.

Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq son dövrə qədər yazılmış qrammatika kitablarında hər üç köməkçi nitq hissəsi struktur baxımdan müxtəlifliyi göstərilmiş və bu barədə müəyyən fikirlər söylənilmişdir. (Az. Dil. Qr.,1951: 246; Cəfərov, 1956: 82; Az. Dil. Qr.,1960: 252-253; Xəlilov, 2007: 301-303). Köməkçi nitq hissələrinin struktur cəhətdən bölünməsində Azərbaycan dilçiliyində müəyyən mübahisələr də hökm sürməkdədir. Qoşmaların quruluşca növlərindən bəhs edən F. Zeynalov göstərir ki,... müasir dövrdə işlənən görə, sonra, qarşı kimi qoşmaların zahirən kök və şəkiliyə ayrılmasına əsaslanıb onları düzəltmə hesab etmək doğru deyildir. Həmin qoşmalar tarixən düzəltmə söz olmuş, düzəltmə söz şəklində də mənasını tam, yaxud qismən itirərək qoşma vəzifəsi daşımağa başlamışdır. Mürəkkəb qoşma hesab olunan asılı olaraq, (asılı olmayaraq), fərqli olaraq, əksinə olaraq, cavab olaraq, və s feili bağlamadır. Buna görə də müasir Azərbaycan dilində işlənən qoşmalar indiki vəziyyətdə sadə hesab olunmalıdır. (Zeynalov, 1964: 12; Зейналов, 1959: 33).

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında demək olar ki, qoşmanın quruluşca növlərindən bəhs olunmur, bəzilərdə isə bu köməkçi nitq hissəsinin quruluşca iki növünün olduğu qeyd olunur:

- 1) Sadə qoşmalar
- 2) Mürəkkəb qoşmalar. (Abdullayeva, 2000: 25)

Y. Abdullayeva sadə qoşmalara üçün, ötrü, sarı, tək, savayı, ilə, can, cən, qeyri, başqa, qədər, kimi, əvvəl, üzrə, görə və s. vahidləri, mürəkkəb qoşmalara isə asılı olaraq, fərqli olaraq, əksinə olaraq, cavab olaraq, uyğun olaraq, müvafiq olaraq və s. konstruksiyaları misal göstərir. (Abdullayeva, 2000: 25). Z.Təhməzov müxtəlif mənbələrə söykənərək yazır ki, yuxarıda sadə qoşmalar kimi verilən vahidlərə heç kimin iradı yoxdur və bunlar heç kimdə mübahisə doğurmur. Ancaq mürəkkəb qoşmaların müasir Azərbaycan dilində varlığı məsələsi tədqiqatçılar arasında birmənalı qarşılanmır. Tədqiqatçıların bir qrupu yuxarıda göstərilən vahidləri mürəkkəb qoşma hesab etdiyi halda, digər bir qrup isə onlardan feili bağlama kimi bəhs edirlər (Təhməzov, 2017: 82; Babayev, 1996: 248; Cahangirov, 1957: 63)

Onu da deyək ki, dilimizdə mürəkkəb qoşmaların olmadığını söyləyən tədqiqatçıların sayı daha çoxdur. Z.Təhməzov onu da göstərir ki, Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikalarında da qoşmanın mürəkkəb növündən demək olar ki, bəhs olunmur.

Biz də öz növbəmizdə o fikirlə razıyıq ki ,müasir Azərbaycan dilində qoşmanın mürəkkəb növü formalaşmamışdır. F. Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, mürəkkəb qoşmalar kimi təqdim olunan asılı olaraq, fərqli olaraq, əksinə olaraq, cavab olaraq, uyğun olaraq və s. bu tipli birləşmələr isə feili bağlamalardan başqa bir şey deyil. Eyni zamanda quruluş xüsusiyyəti ilə bağlı hər bir köməkçi nitq hissəsinin vəziyyətini nəzərə alaraq, onların quruluşca bölgüsünə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. (Təhməzov, 2017: 82, 83).

Folklor mətnləri üzərində apardığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, sadə struktura malik olan üçün, ötrü, sarı, tək, dək, ilə, can, cən, başqa, qədər, kimi qoşmaları ilə müqayisədə mətnlərdə qeyri, əvvəl, üzrə, görə vahidləri zəif iştirak edir və fəal iştirak edən sadə qoşmalara aşağıdakı mikromətnləri nümunə göstərə bilərik: Su gəlir mənən ötrü, Axır çəmənən ötrü. Mən hara dağ-daş hara? Gəzirəm sənən ötrü (T.F.Ö., 2013: 207); Gün kimi aləmi tutubdu adı, İyidlər sultanı, xanı Dəli Alı (Ələsgər,

2003: 51); Yüklədim ətini doxsan dəvəyə, Xotkar üçün göndərdim mən leşini (Az. Məh. Dast., 1979: 95); Axır gözlərindən sel tək qanlı yaş, Aman xan, Əsli xanı gördünmü? (Az. Məh. Dast., 1979: 100); Min naz ilə bəsləyibdi anası, Dal gərdəni bürüyübdü saçları (Az. Məh. Dast., 1979: 116) və s.

Uzun illər bağlayıcıların da strukturu ilə bağlı mübahisələr olmuş, Azərbaycan dilçiliyində bu mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Qeyd etməliyik ki, bağlayıcıların strukturu ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində Ə. Xəlilov, Ə. Şükürov, M. İslamov, A. Aslanov, M. Hüseyinzadə, H. Mirzəzadə, C. Əfəndiyev, Q. Kazımov, Y. Seyidov, B. Xəlilov Ə. Abdullayev, C. Cəfərov, N. Abdullayev və başqaları xeyli tədqiqat işləri aparmışlar. Ə. Xəlilov bağlayıcıları quruluşca iki yerə bölür:

- 1) Sadə bağlayıcılar
- 2) Mürəkkəb bağlayıcılar

O, müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb bağlayıcıları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- 1) İki sadə bağlayıcının və ya bağlayıcı ilə başqa bir hissəciyin yanaşmasından düzənlər : həm də, həm də ki, və yaxud, yaxud da, guya ki, habelə və s.
- 2) Bir neçə bağlayıcının yanaşması, bir sadə (və ya mürəkkəb) bağlayıcı ilə müəyyən bir qoşmanın, ədatın, feili bağlamanın, işarə əvəzliyinin və ya hər hansı bir sözün müxtəlif şəkildə yanaşması yolu ilə düzənlər: bunun üçün, bunun üçün də, ona görə də, o səbəbə, o səbəbə də, o məqsədlə, o gün ki, o zaman ki, o vaxt ki, ondan ötrü ki, və s. (MAD, 1980: 432-434).

İkinci qrupa daxil olan mürəkkəb bağlayıcıları Ə. Xəlilov “bağlayıcı birləşmələr” adlandırır. (MAD, 1980: 433). Müəllif həmin əsərdə bağlayıcı sözlər haqqında çox yığcam məlumat verir, onların köməkçi sözlərə yox, müstəqil sözlərə daxil olduğunu göstərir. O, bağlayıcı sözlərin bir qrup sual və işarə əvəzliyindən və bəzi zərflərdən ibarət olduğunu qeyd edir: hər kim, nə, hər nə, hara, hansı, hər kəs, havaxt, haçan, nə vaxt, nə zaman, necə, nə qədər, nə cür, və s. (MAD, 1980: 447).

B. Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” adlı dərslisində bağlayıcıları sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa ayırmış, hər gah, hərçənd bağlayıcı sözləri düzəltmə bağlayıcıların, həmçinin, onun üçün, bunun üçün, buna görə, ona görə, ondan ötrü, ancaq bununla belə, lakin bununla belə və digər bağlayıcı sözləri isə mürəkkəb bağlayıcıların tərkibində vermişdir. (Xəlilov, 2007: 301, 303).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcıların struktur məsələsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu sahədə ən vacib problem bağlayıcı sözlərlə mürəkkəb bağlayıcıların sərhəddinin düzgün müəyyən olunmamasıdır ki, bu da ayrıca bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Bağlayıcıların strukturu, hər strukturu təmsil edən bağlayıcıların sayı, konkret bağlayıcıların ifadə etdikləri sintaktik münasibətlərin xarakteri, bağlayıcı vasitə kimi özünü göstərən bir çox söz və söz silsiləsinin bağlayıcı hesab edilib-edilməməsi kimi məsələlərdə Azərbaycan dilçiləri arasında fikir müxtəlifliyinin olmasına baxmayaraq, biz öz növbəmizdə folklor mətnlərində əksini tapan bağlayıcıları struktur baxımdan sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla üç qrupda nəzərdən keçirməyi məqsədə müvafiq hesab edirik:

- 1) Sadə bağlayıcılar. Azərbaycan folklor materiallarının tədqiqi göstərir ki, “bağlayıcılar nitq fəaliyyətində arasıksilməz surətdə özünü göstərən dil-nitq prosesinin üzvi tərkib hissəsidir. Bu proses həm yeni-yeni sintaktik münasibətlərin, həm də yeni-yeni bağlayıcı vasitələrin meydana çıxmasına səbəb olur” (Süleymanova, 2010: 16). Folklor mətnlərində ki, ilə, həm, ya, gah, əgər, ancaq, lakin, amma, hətta, guya, nə, yəni, da, də, bağlayıcıları daha çox müşahidə olunur ki, bunlar yalnız bir sözdən ibarət olub, morfoloji cəhətdən heç bir hissəciyə ayrılmır. Təhlilə cəlb etdiyimiz materialların dilində bu sadə struktura malik bağlayıcıların işlənmə tezliyində müxtəliflik diqqəti cəlb edir. Yuxarıda göstərdiyimiz sadə bağlayıcılar cümlələr və mətnlər arasında intensiv şəkildə işlənsələr də, bunu zira, həmçinin, halbuki, və bağlayıcılarına şamil etmək mümkün deyildir və bu bağlayıcılar folklor mətnlərində demək olar ki, çox az- az hallarda müşahidə olunur. Qrammatikaya aid mənbələrdə də qeyd edilir ki, və, zira, həmçinin, halbuki bağlayıcıları Azərbaycan şifahi nitqində olduqca az işlənilir. Onlar daha çox yazılı dildə işləkdir (Süleymanova, 2010: 17). Nümunələrə nəzər salaq: Oynaş gəlir,

yeyib içirlər, kefdən sonra oynaş arvada deyir ki, günortaya mənim cütcü iməciliyim olacaq (Az.F.A., 2006: 219); Sizin şərt kəsirəm, əgər anam ölməsə hamınızın şeylərini qaytaracam, ya anam ölsə və ya sizin halınıza (Az.F.A., 2006: 223); Bir də görür beş nəfər adam gəlir, amma allatdığı adamlar deyil (Az.F.A., 2006: 222); Əyər vaxtınız varsa, onları qəbul etsin (Az.F.A., 2006: 227); Hətta onun yaxşı xalça toxumağı da vardı (Az.F.A., 2006: 227); Diqqətlə, lakin səssiz oxuyur. (Az.F.A., 2006: 227) və s.

2) Düzəltmə bağlayıcılar. Digər struktura malik bağlayıcılar kimi, düzəltmə quruluşa malik bağlayıcılar da mətndə həmcins və həmcins olmayan sözlər, mürəkkəb cümlələrdə isə həm də müstəqil və asılı (baş və budaq) cümlələr arasındakı münasibətləri ifadə edir. B.Xəlilov yazır ki, düzəltmə bağlayıcılar quruluşca düzəltmə olan əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Quruluşca düzəltmə olan əsas nitq hissələri sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir, düzəltmə bağlayıcıların tərkibində isə heç bir sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir.

Düzəltmə bağlayıcılar ya bağlayıcı ilə başqa bir hissəciyin, ya bağlayıcı ilə başqa bir sözün, ya da bir sözlə bir hissəciyin birləşməsindən əmələ gəlir. Düzəltmə bağlayıcılar bunlardır: çünki, yaxud, hərçənd, hərəçənd, nəinki, yəinki, habelə və s. (Xəlilov, 2007: 302). Folklor mətnlərində bu bağlayıcılardan çünki, nəinki yəinki, sözləri tez-tez işləndiyi halda, digərləri zəif şəkildə çıxış edərək qarşılıqlı-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hissələri arasında əlaqə yaratmağa xidmət göstərir. Məs: Əyyannar bu işə çox şad oldular, çünki İslam sarayda vəzir olarkən camahatın hörmətini qazanmışdı. (Az.F.A., 2006: 235); Əgər pulun olmasaydı, mənim halım necə olacaxdı, yaxud külək belə bir qəza sənə başına gəlsə, sən onda nə eliyəcəksən? (Az.F.A., 2006: 237); Yəinki onun bu sözləri Mərcanın xoşuna gəlmişdi. (Az.F.A., 2006: 241) və s.

3) Mürəkkəb bağlayıcılar. Belə struktura malik bağlayıcılar, "...iki və daha artıq köməkçi sözün, habelə bağlayıcı ilə əvəzliyin, qoşmanın və ya hər hansı sözün birləşərək vahid məna birliyi yaratması yolu ilə düzəlir və onu təşkil edən hissələr ayrı yazılır" (MAD, 1980: 432). Bağlayıcıların rəngarəng struktur tipləri folklor mətnlərində öz əksini tapır ki, bunları yaranma yollarına görə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1) İki sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb bağlayıcılar. Dilimizdə bu qəbildən olanlara nə də, həm də, yaxud da, ya da, gah da, hərçənd ki, madam ki, guya ki, və, habelə, və ya, və yaxud, amma ki, ancaq ki, eləcə də, və nəinki mürəkkəb bağlayıcıları aid edilir. Folklor mətnlərində geniş şəkildə istifadə olunan bu bağlayıcılar yeni sintaktik vəzifələrin ifadəsinə xidmət göstərir. Məs: Hərçənd ki, Mərcan neçə vaxtı gedib, onun öldüsündən-qaldısından xəbər yox idi (Az.F.A., 2006: 243); Padşahın anadangəlmə lal bir qızı var, çox həkimlər gəlib, ancaq ki, onu sağalda bilməyiflər. (Az.F.A., 2006: 244); Siz yəinki də dəli olubsunuz (Az.F.A., 2006: 274) və s.

2) Üç sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə düzələn mürəkkəb bağlayıcılar. Belə struktura malik olanlara nə də ki, və nə də, həm də ki, və həm də, gah da ki, və gah da, ya da ki, və ya da, yaxud da ki, və yaxud da, və yəinki də, və hərçənd ki, bir halda ki, eləcə də ki, və nə ki, və həmçinin də kimi bağlayıcılar aid edilir və aydın şəkildə sezilir ki, bu quruluşlu bağlayıcıların bəziləri semantik və motivləşmə baxımından oxşarlıq təşkil edir və mətnlər arasında kommunikativ vəzifələri yerinə yetirir. Məs: Yusifdən qorxan və həm də insannan acığı gələn ilan birbaşa padşahın yatdığı ağacın dibinə gəlir (Az.F.A., 2006: 241); Padşah Yusifi həm işə götürür, həm də ki, şərəfinə ziyafət verir (Az.F.A., 2006: 239).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə işlənən və həm də, həm də ki, mürəkkəb bağlayıcıları eyni sintaktik əlaqənin bir neçə köməkçi vahidlə yaranmasına səbəb olmuş və eyni semantik funksional səciyyə kəsb etmişdir.

Üç sadə bağlayıcının yanaşması ilə düzələn mürəkkəb bağlayıcıların yaranmasında ki, da/də bağlayıcıları müstəsna məhsuldarlıq nümayiş etdirir və folklor mətnlərində bu qəbildən olanlar işləkliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Məs: Doğrudan da pulun vəfası yoxdu və ancaq ki, bəlası var

(Az.F.A., 2006: 238); Çox yerdə iş axtarır, çox qapılar döyür, ancax heç kəs onu nə işə götürür, nə də ki, qonax saxlayır (Az.F.A., 2006: 239) və s.

3) Dörd bağlayıcı sözün yanaşması yolu ilə düzələn mürəkkəb bağlayıcılar. Dilimizdə bu qəbildən olanlara və həm də ki, və ya da ki, və yaxud da ki, və nə də ki, və gah da ki, və həmçinin də ki kimi bağlayıcı birləşmələr aid edilir və bunlardan bəziləri aktiv, bəziləri isə folklor mətnlərində zəif çıxış edərək polifunksionallığın yaranmasına xidmət göstərir. Məs:- O evlər ki, və ya da ki, saraylar xaraba qalmışdı, onnar öz yerində-dedi padşah (Az.F.A., 2006: 276); Və yaxud da ki, arvad sözünə qulaq asan kişilər də qadın hesab olunurlar. (Az.F.A., 2006: 277) və s.

Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına həsr olunmuş əsərlərin bəzilərində ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə və bütün cümləyə müxtəlif mənə çalarlıqları verən, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edən ədatların strukturundan demək olar ki, bəhs olunmur, bəzilərində isə bu köməkçi nitq hissəsinin quruluş etibarilə üç yerə bölündüyü göstərilir:

- 1) Sadə
- 2) Düzəltmə
- 3) Mürəkkəb (Xəlilov, 2007: 310).

Yalnız söz köklərindən ibarət olan sadə ədatlar folklor mətnlərindəki ifadə və cümlələrin mənasını artırır, onlarda əlavə mənə çalarlığı yaradır və müşahidələrimiz göstərir ki, bu quruluşa malik ədatlar (axı, lap, daha, dəki, ancaq, yalnız, məhz, və s) təhlil cəlb etdiyimiz materialların dilində olduqca işlək bir səviyyədədirlər. Məs: Axı, keçəl suya getməz-deyiblər (Az.F.A., 2006: 221); Səhərişi günü keçəl lap tezdən durub dayısıynan gedir çölə (Az.F.A., 2006: 218); Keçəl deyir:-Axı, bu qarğa balasıdı (Az.F.A., 2006: 218); -Mən artıq qocalmışam, daha taqətim qalmayıb-dedi faytonçu (Az.F.A., 2006: 242) və s.

Düzəltmə ədatlar sadə ədatların bir qisminə şəkildə gəlmiş –ca, cə ədatlarını artırmaqla düzəlir, folklor mətnlərində bu ədatlarla işlənən sözün üzərinə vurğu düşür ki, bu da onları zərflərdən fərqləndirir. Düzəltmə quruluşlu ədatlar folklor mətnlərindəki sözlərlə bərabər ifadənin və ya cümlənin ümumi mənasının dəqiqləşməsində də mühüm rol oynayır. Məs: Beləcə, bu sənə ibrət olsun-dedi qubernator (Az.F.A., 2006: 228); -Bircə sənə yerin kəmiydi. (Az.F.A., 2006: 301) və s.

İki və daha artıq sadə və düzəltmə ədatlardan əmələ gələn mürəkkəb strukturlu belədə, eləcə də, bir də, bir də ki, və s. kimi ədatları folklor mətnlərində intensiv şəkildə müşahidə olunur və bu ədatların formalaşmasında da/də köməkçi sözü, yəni qüvvətləndirici ədatı mühüm rol oynayır. Məs: Biri var idi, biri yox idi, bir qoca kəndli var idi, bir də onun qarısı (Az.F.A., 2006: 243); Bir də ki, bu qızdarın hamısı Mərcanın kəsilib atılan bir dırnağına dəyməz. (Az.F.A., 2006: 242) və s.

Folklor mətnləri üzərində apardığımız müşahidələr əsas verir deyək ki, köməkçi nitq hissələrinin struktur tiplərinin işləkliyi mətnlərdə eyni səviyyədə deyildir. Məsələn, sadə, düzəltmə struktura malik köməkçi nitq hissələri aktiv işləndikləri halda, bu fikri mürəkkəb quruluşlara aid etmək bir qədər çətindir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- Abdullayev, Ə. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 329 s.
- Abdullayeva, Y.A. (2000). Azərbaycan dilində -sa, -sə, şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Nam dissertasiyasının avtoreferatı, - Bakı: 33 s.
- Aşıq Ələsgər. (2003). Şeirləri, dastan-rəvayətlər, xatirələr– “ Çinar-çap”, Bakı: 496 s.
- Azərbaycan dilinin qrammatikası. (1951). I hissə, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 267 s.
- Azərbaycan dilinin qrammatikası. (1960). I cild, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 336 s.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. (2006). XV cild, Dərələyəz folkloru, Bakı: “ Səda”, 484 s.
- Azərbaycan məhəbbət dastanları. (1979). Bakı: “Elm”, 503 s.
- Babayev, A.M. (1996). Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: 273 s.
- Cahangirov, M.R. (1957). Müasir Azərbaycan dilində “Yası” sözü və onun derivatları haqqında. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunun əsərləri, X cild, 5-40 s.
- Cəfərov, S.Ə. (1956). Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası) № 4, 75-99 s.
- Xəlilov, B. (2007). Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə, Bakı: 354 s.
- Müasir Azərbaycan dili. (1980). II cild, Bakı: “ELM”, 509 s.
- Süleymanova, K. (2010). İngilis və Azərbaycan dillərində bağlayıcıların funksional -semantik xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorluğu almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 20 s.
- Təbriz folklor örnəkləri. (2013). I cild, Bakı: “ Nurlan”, 444 s.
- Təhməzov, Z. (2017). Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı: 152 s.
- Zeynalov, F.R. (1964). Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı: 63 s.
- Зейналов, Ф. (1959). Принципы классификации именных частей речи. Баку: 121 стр.